

У ГЛИБ ВІКІВ

УДК (447. 8) : 94 (560) «XVI»

Іван Тимів

ТАТАРСЬКІ НАБІГИ НА УКРАЇНСЬКІ ЗЕМЛІ В 30-40 рр. XVI ст.

У статті розглядається двадцятилітній період збройного протистояння турецькому й татарському наступові на українські землі у 30–40 рр. XVI ст. Схарактеризовано джерела, в яких містяться відомості про вторгнення на українські землі; розкрито причини та мотиви активізації наступальної зовнішньої політики Криму та динаміку ворожих нападів; з'ясовано стан обороноздатності українсько-польсько-литовських військових сил; визначено регіони, охоплені набігами, стратегію і тактику нападників, оборонні заходи польського й литовського урядів; окреслено приблизні демографічні втрати населення, спричинені татарськими наскоками.

Ключові слова: джерела, татари, напади, полон, походи, бойові зіткнення, втрати.

Хронологія татарських набігів зазначеного часового відрізка ще не була предметом окремого дослідження в українській історичній науці. Лише поодинокі згадки у джерелах та наукових студіях сигналізують про активний спротив ординському наступові у другій чверті XVI ст.

У вітчизняній історіографії цій проблемі певну увагу приділяли історики Денис Зубрицький [15, с. 155], Михайло Грушевський [9, с. 55–65, 102–144], Віра Панашенко [26]. Остання висвітлювала військовий та зовнішньо-політичні аспекти османського наступу на українські землі.

Ярослав Дзира [10, с. 98–99] простежив тяглість ординських набігів на українські землі за хроніками Бельського. Торкалися обставин ординських набігів Олександр Галенко [6], Наталя Яковенко [35, с. 185–189], Борис Черкас [30–32].

Ірина Ворончук [3], проаналізувавши літописні відомості про набіги, зафіксувала в означений період шість ординських нападів: унаслідок лише двох із них – 1532 р. і 1538 р. – Волинь втратила 15 тис., а Поділля – 1 тис. жителів [3, с. 97, 91]. Продовжуючи студії із хронології набігів, дослідниця уклала каталог татаро-турецьких нападів на Волинь у XVI – першій половині XVII ст. [4, с. 580–583].

Тарас Чухліб звернув увагу на оборону Черкас від навали кримців навесні 1532 р. [33, с. 80].

У зарубіжній, зокрема польській історичній науці, питання османських і татарських завойовницьких дій і грабіжницьких набігів вивчали такі дослідники, як Константин Гурські [45], Тадейш Корзон [48], Єжи Охманські [52, с. 189–203], Лешек Подгородецькі [56, с. 101–102], Марек Плевчинські [54; 55] та ін.

Джерельною основою розвідки є звістки українських літописів [10; 11; 16] та польських хроністів [49; 50; 58], офіційні урядові документи (королівські накази, реляції, листування з місцевими урядовцями [42, с. 71, 86–87, 88, 163–164, 197, 280–281, 286–287, 295], нотатки учасників подій [43] та ін.

© Тимів Іван Миколайович – старший науковий співробітник Краєзнавчого музею Калушини.

Чимало цікавих повідомлень про військові походи ординців в українські землі містить опублікована частина архіву князів Сангушків зі Славути. Власне, там є розлоге листування можновладців зі своїми підданими, зокрема королівські універсали та інші документи. Один із таких документів містить згадана вище збірка. Це «Універсал короля Сигізмунда I до князя Андрія Сангушка та сина його князя Федора й усієї володимирської шляхти з дорученням бути готовими до відсічі татарам [...]». Документ датований 1 серпня 1533 р. Він складений у Вільні писарем Іваном Горностаєм староукраїнською мовою [41, с. 420–421]. В універсалі король повідомляв підданих про те, що «цар перекопський із братом своїм Іслам солтаном вийшли в поле з великими людьми своїми і стоять у 15 милях від замку брацлавського». Далі монарх наказував нікому «з місць своїх не рушати, а збройно з усім почтом служити» [41, с. 420].

В іншому листі, датованому початком червня 1534 р., мовиться про напад татар на володіння князя Іллі Острозького на Волині, спустошення краю та похід ординців на Поділля [40, с. 602].

Певну інформативність щодо польсько-кримських взаємин містить дипломатичне листування 1532–1545 рр., опубліковане польським орієнталістом Даріушем Колодзейчиком [47, с. 681–739].

Українські літописи хронологію історичних подій в Україні, у тому числі й тих, що стосуються татарських набігів, традиційно розглядають без зайвої деталізації. Так, автор «Острозького літописця» зафіксував три ординські набіги (1532, 1534, 1550 рр.), які припали на розглядуваний період, причому один із нападів був комбінованим, себто здійснювався з участю турецьких яничарів [2, с. 126, 127].

Важливим інформаційним джерелом про ординські набіги зазначеного періоду є листування між урядовцями різних рівнів. У листах часто повідомляється про чисельність захопленого ясиру, напрямки руху татарського війська, масштаби руйнувань тощо. Один із таких листів (№ 32), написаний 29 жовтня 1534 р. у Кам'яниці Станіславом Лянцкоронським до високопоставленого краківського урядовця Северина Бонера, сповіщає про вторгнення татар на Волинь у 1534 р.: «Татарське військо пограбувало Волинську землю, вибрало 15-тисячний ясир [51, с. 75], захопило в полон князів Заславських, багато шляхти та посполитих людей. Кажуть, що скоро й до нас (*на Поділля*. – *І. Т.*) вони прийдуть. Якщо прийдуть, – каже С. Лянцкоронський, – то, сподіваюсь, їхньої появи на Поділлі й у Галицькій землі, аж до Львова спустоштимуть» [51, с. 76]. Наведений витяг із листа яскраво передає атмосферу тривоги, якою в той час було охоплено тоді магнатів і людність краю.

Татарський ротмістр

Повідомлення про напад татар на Поділля й Волинь у жовтні 1534 р. знаходимо також у хроніці Бернарда Ваповського [58, с. 255].

Важливі відомості про ординські набіги та заходи оборони і збройного протистояння татарським і турецьким вторгненням містять листи та інші документи, опубліковані у відомому зібранні Акта Томіціна [37–40; 37, № 18, с. 22; № 237, с. 227, № 239, с. 228; № 381, с. 368; 38, № 82, с. 83–84; № 107, с. 102–103; № 335, с. 313–315].

Тим часом, оборонна система польської і литовської держави була ненадійна на кордонах Польського королівства: катастрофічно не вистачало захисників, нерегулярною була оплата, матеріальне постачання тощо.

У володіннях Литви на кошти скарбу були зведені дві лінії замкових укріплень.

Перша проходила по Південній Київщині та Східному Поділлі. Складалася вона з замків у Каневі, Черкасах, Звенигороді, Брацлаві й Вінниці та мала продовження на підвладному польській Короні Західному Поділлі. Замки у Каневі й Черкасах мали створити заслін татарським походам, що скеровувалися вглиб князівства, в напрямку до Вільно. Замки у Звенигороді, Брацлаві й Вінниці повинні були перешкодити просуванню татар на Волинь і далі на Червону Русь. Ці фортифікаційні споруди частково зі своїм завданням впоралися. Про це свідчать неодноразові спроби татар їх зруйнувати. Нападники знищували укріплені пункти, як-от: Брацлавський, Канівський замки, а Звенигородський стирали з поверхні землі кілька разів, остаточно на початку 1540-х рр. Проте оборонна лінія не була суцільною. Обхідними шляхами ординці легко минали наявні замки. Для ліквідації цього недоліку була зведена друга оборонна лінія з замками в Острі, Любечі, Києві, Житомирі, Кременці, Луцьку, Володимирі. Однак розташовані вони були, з точки зору географії татарських нападів, менш вдало. Проблемаю обороноздатності краю було й те, що низка замків Київщини та Східного Поділля була руйнована ординцями. Так, на початок XVI ст. перестали існувати такі оборонні пункти, як Караул, Качибей, Торговиця, Животів, Копистерин, Сквиря, Комаргород, Красне [20, с. 84] та ін. Докладний перелік замкових укріплень Київщини й Поділля підготував і видав Олег Мальченко [22, с. 90–307].

Однак невеликі прикордонні замки не задовольняли потреб масштабної оборони. Не вистачало коштів для утримання регулярного війська на пограниччі, почергові «польні сторожі» бояр, які роз'їздами чатували на татарських шляхах і переправах, могли зупинити просування лише дрібних татарських ватаг [35, с. 185].

Отже, для еліти князівства було зрозуміло, що навіть наявних двох оборонних ліній бракує для організації дієвої оборони. До цього, як негативний чинник, додавалася малоефективна система мобілізації військових сил. До війська мобілізувалися почти князів і панів. Тривало це інколи до кількох тижнів. За цей час татари встигали набрати кількатисячного полону, майна і встигали навіть повернутися в Крим [35, с. 83–84].

Так було й на інших ділянках оборони, зокрема на Поділлі, де перша прикордонна сторожа перебувала в Барі, а друга – за 20 миль – в Синеполі. За таких умов передова сторожа в разі нападу орди не встигала швидко сповістити замки, бо татари за добу долали 30 миль, залишаючи форпост у себе в тилу. Тому вирішено було передову сторожу розмістити всього за кілька миль, щоб можна було завчасно повідомляти населення про небезпеку нападу. Це дало свій результат – знищення татарських відділів стало більш успішним, що змусило загарбників змінити тактику. Тепер вони вибиралися по здобич уже не сотнями по 200–300 воїнів, а дрібними загонами із 50, 40, 30 і навіть 10 вершників [28, с. 126].

У 1533 р. О. Дашкович на Пйотрковському сеймі знову виступив із проектом створення козацького реєстру та військової флотилії на дніпровських островах, однак він так і не був втілений у життя (*попередній оборонний проект подано ще 1524 р.*) [50, с. 81]. «Він радив, щоб на Дніпрі постійно тримали дві тисячі війська, котре б боронило на чайках від татар переправи до нас, а ще кількасот кінноти з тим, щоб їх забезпечувати провіантом для патрулювання сухопутних татарських шляхів» [8, с. 379]. Нижче дніпровських порогів, на островах, пропонувалося збудувати кілька міцних фортець [9, с. 81]. На жаль, проект О. Дашковича зі створення на Дніпрі (між островами й порогами) козацької варти та відділу прикриття і забезпечення (500 вершників) так і не був втілений. Проте Йоган Енгель, спираючись на рукописні відомості українських літописів, стверджує, що все-таки «Сигізмунд I виділив козакам смужку землі вище та нижче порогів по обох берегах Дніпра для їхнього перебування і протидії татарам» [12, с. 100, 101].

Відповідні оборонні заходи здійснювалися й у Руському воєводстві, «де польний гетьман Ян Кола (1528–1538 *тут і далі роки правління*) ціле літо по міських околицях [Львова] повільно збирав військо проти татарів, яке стояло коло Панівців» [14, с. 104].

У Королівстві Польському захист від татарів забезпечували три військових угруповання: 1) передня сторожа (*exploratio custodia*), корогви, якої були розташовані

вздовж кордону; 2) відділи безпосередньої підтримки – шість чи сім сотень кінноти під проводом кам'янецького каштеляна, якому підлягали кам'янецький і хмельницький старости; 3) резерви на схід від Львова, у трикутнику Олесько–Буськ–Залозці (*тепер Залізці*. – **І. Т.**), де подільський воєвода як провідник «оборони поточної» мав спорудити укріплений табір та забезпечити його піхотою й артилерією і взаємодіяти із руським і белзьким воєводами, а також із шляхетським ополченням [7].

Однак чисельність найманих військ на південному порубіжжі Польського королівства вочевидь була малою: наймані кінні загони налічували всього одну-дві тисячі вояків, а збір шляхетського ополчення проти набігу вимагав часу [35, с. 185].

Загалом система оборони Польщі й Литви була придатна до боротьби здебільшого із малими грабіжницькими виправами й рідше із середніми татарськими наїздами. Головною проблемою захисту порубіжжя була видовженість лінії кордону, брак військ та належного фінансування для його ефективного захисту. Таким чином, добротного захисту від татарських і турецьких вторгнень не мала ані Литва, ані Польща.

В умовах постійної загрози нападу головну відповідальність за безпеку південно-східних земель уряди двох держав переклали на ініціативу й особисту винахідливість прикордонних старост київського, канівського, черкаського, вінницького у Великому Князівстві Литовському, а в Польському королівстві – відповідно на кам'янецького, хмельницького, барського адміністраторів та «коронного стражника», до чітких обов'язків входила організація варт і розвідок на татарських шляхах, а також оповіщення місцевого населення про наближення небезпеки [35, с. 185–186].

Водночас королівським урядом робилися певні дипломатичні зусилля з метою погамувати ординські набіги на польські володіння. Ще в 1528 р. в Істамбулі між Польським королівством і Османською імперією було підписано перемир'я на п'ять років – до 1533 р., однак воно не поширювалося на Кримське ханство, котре продовжувало грабіжницькі напади, особливо на українські землі.

Про намагання припинити татарські вторгнення в землі Корони польської свідчить листування монархів. Із листів-відповідей султана Сулеймана I (1520–1566) Сигізмунду I (1506–1548) стає зрозуміло, що король у своїх зверненнях до падишаха через посла Якуба Вілямовського просив султана, аби той заборонив ханові Сахіб Гірею I (1532–1551) нападати на Польщу. У листі до короля, датованому травнем 1539 р., знаходимо такий запис: «Татари з Добруджі, Акерману (*Білгород-Дністровський*. –

Польський драгун

І. Т.) і Кілії приходять з вівцями у польські землі, а потім грабують його (*короля*. – **І. Т.**) підданих» [46, с. 64]. Далі у цьому листі султан повідомляє, що «заборонив ханові нападати», але водночас нагадує королю, щоб той «давав ханові встановлені звичаєм дари» [46, с. 64].

Очевидно, спроби з обмеження ординських набігів були мало ефективними, бо в султанському листі, писаному в жовтні 1540 р., мовиться про те, що «королівський секретар Якуб Вілямовський, який прибув до Порти у складі посольства, скаржиться на напад татар із Акерману на польські землі. У відповідь султан звелів кадїю Акерману, щоб той «усіх невільників звільнив, а за напади на Польщу погрожував винуватців покарати й направив відповідні накази до Акерману, Очакова та Кілії» [46, с. 67]. Окремий наказ «припинити напади своїх підданих на королівські замки» був виданий і бейлербею Альгеру [46, с. 68].

Загалом у правлячих колах Польщі

брала верх прогабсбурзька орієнтація, прихильниками якої були коронний канцлер Криштоф Шидловський (1515–1532) та підканцлер Петро Томіцький (1515–1520).

Лише в середині 40-х років XVI ст. зовнішня дипломатична діяльність Польщі набула протурецького спрямування. Однак тодішня політика польського уряду викликала невдоволення шляхти, яка на Пйотрківському сеймі 1544 р. заявила про необхідність підготовки до війни з турками і скликання ополчення [26, с. 120].

Тим часом у Істамбулі були зацікавлені в нейтралітеті Польського королівства, бо це давало можливість османам безперешкодно продовжувати наступ на Балканах, Середземномор'ї та в Центральній і Східній Європі. У зв'язку з цим у 1547 р. було підписано ще один польсько-турецький «вічний мир». Згідно із укладеним мирним договором, Польська держава відмовлялася проводити самостійну зовнішню політику стосовно Угорського королівства і Молдавського князівства, а також зобов'язувалася не вступати в антитурецькі союзи. Султан, у свою чергу, брав на себе обов'язок не порушувати польські кордони [25, с. 169].

За таких умов і кримський хан змушений був обмежити військові походи в польські й українські землі, натомість постійно вимагаючи збільшення упоминок [17, с. 40; 25, с. 169].

Однією із претензій кримчаків було зволікання польського уряду із виплатою упоминок. Німецький історик Йоган Енгель зауважив, що кримський хан Іслам-Гірей (1532) «знову забажав річної плати в 15 тис. дукатів, бо інакше він, мовляв, не може погамувати своїх мурз» [12, с. 99].

Не обминули татари українських територій і в 1532 р. На початку березня почалася облога черкаського замку, яка тривала тринадцять днів. За іншими повідомленнями – 30. Так, зокрема, стверджує історик Віктор Мандзяк, на думку якого, «напад був зумовлений як активними діями О. Дашковича проти Криму, так і тією обставиною, що в місті перебував претендент на ханський престол Іслам-Гірей [5, с. 194; 10, с. 98; 56, с. 94–95; 21, с. 83; 22, с. 285; 23, с. 362–363].

Похід об'єднаних татаро-турецьких військ розпочався навесні 1532 р. Кримське військо вторглося на Подніпров'я. Очоловав його хан Саадет Гірей I (1524–1532). У складі ханського війська було 1500 турецьких яничарів із 50 гарматами. Татари взяли в облогу Черкаський замок, однак усі їхні атаки були відбиті військовим загоном під орудою місцевого старости Остафія Дашковича (1529–1535) та місцевими жителями – народними ополченцями [9, с. 9; 12, с. 99; 19, с. 108; 26, с. 128; 33, с. 80; 35, с. 186]. Про цей новий прихід чужинців автор «Острозького літописця» сповідав так: «Того же року цар перекопський на Черкасіх, маючи с собою діл 50 і еничаров до кілька тисяч, Остафія [Дашковича], старосту черкаського, добувал, а іже ему нічого не вчинил, з ним ся поєднал» [2, с. 126].

Як військовик, О. Дашкович безпосередньо брав участь у розвідувальних операціях проти татарів. Характеризуючи військові якості старости, історик Михайло Грушевський писав: «Його лице, весь вигляд тіла й одежа все було чисто татарське. Він знав їх мову і, часто буваючи в розвідах, зіставався непізнаним у їх таборі; його вважали за татарина, і завдяки тому, довідавшись про їх (*tatar*. – *І. Т.*) справи, він розбивав їх наголову» [9, с. 92].

Одним із політичних мотивів ординського вторгнення в українські землі у 1532 р. Александр Гваньїні вважав суперництво між нащадками хана Гірея Саадет Гіреєм та Іслам Гіреєм за владу: «Року 1532, – каже хроніст, – Іслам-солтан, підбуривши заволзьких татар, почав битву з братом Сат-Гіреєм, але був ним розбитий і втік до Польщі, де король дозволив йому жити біля Черкас. Але Сат-Гірей, довідавшись про нього, став переправлятися з військом через Дніпро. Потужно штурмуючи місто протягом тринадцяти днів, він нічого не міг йому вчинити ні вогнепальною зброєю, ні вогнем, і взагалі даремно втратив багато війська, бо черкаський староста Остафій мужньо боронився» [8, с. 378]. Цей приклад військової невдачі ординського війська вказує на те, що далеко не кожний похід татар був переможним.

Успішна оборона Черкас навесні 1532 р. стала, на думку Ю. Михайлюка, можливою не тільки завдяки умілим діям старости О. Дашковича, а й своєчасній підмозі з боку

польських військ, наближення яких змусило війська хана Саадат Гірея відсунути [24, с. 137, 138].

У політичному відношенні, на думку історика Віталія Ластовського, похід кримського хана на Черкаси був задуманий у Стамбулі з провокаційною метою – зірвати можливість підписання миру та перемир'я між Москвою та Польсько-Литовською державою. З його погляду, «є підстави вважати, що похід Саадат Гірея був серйозною міжнародною акцією, запланованою в Стамбулі. Версію про те, що хан виконував пряму вказівку Порти, підтверджує і той факт, що, йдучи на Черкаси, керманич орди захопив із собою всю наявну артилерію: 50 гармат та особисто очолив військо у поході, взявши також півтори тисячі яничар, які, очевидно, мали подвійне підпорядкування – султанові й хану. Вдала воєнна акція, наголошує дослідник, могла б укріпити позиції хана в Криму, здобути прихильників і сильного союзника – Москву у протистоянні Польщі й Литві, а також отримати упоминки». Нарешті та обставина, що Саадат Гірей не був засланий на Родос, як інші хани, а залишився в імперії як пожиттєвий пенсіонер султана, також є підтвердженням домовленості між володарями [21, с. 88–89, 91].

Тим часом татари відступили від Черкас, не штурмуючи не надто укріпленого замку, маючи очевидну чисельну перевагу. Це сталося тому, що Черкасам, імовірно, була відведена роль «підсадної качки», а головною ціллю татар і московитів був Київ, який мали атакувати війська Василя III. Тому тактичним завданням кримців було виманити на себе військові загони Польсько-Литовської держави для полегшення бойових дій з боку П. Рареша та Василя III. Розпорошення основних бойових сил королівства між Покуттям та Черкасами, а також на кордоні з Московською державою фактично призвело б до того, що Київ залишився б абсолютно беззахисним [21, с. 91].

Ставши на початку 1533 р. кримським ханом, Сахіб-Гірей продовжував великодержавний курс своїх попередників, спрямований на розширення кордонів ханства. Вже в другій половині липня 1533 р. кримці під проводом Сахіб та Іслам Гіреїв наблизилися до Поділля, зупинившись за 15 миль від Брацлава. Приводом до вторгнення було прагнення кримських зверхників помститися б козацькі напади на татарське військо під час його походу на Московію, а також шляхом пограбування українських земель піднести бойовий дух свого війська перед черговим походом на Рязанщину. Однак вдалі воєнні приготування на Волині й Поділлі дали змогу уникнути ворожого нападу, хоча у прикордонних сутичках польський обоз, очолюваний Язловецьким, був розбитий татарами. Зате наприкінці серпня 1533 р. кримці таки напали на Київщину та Поділля. Однак татарські чапули вчасно перехопив і розгромив київський воєвода Андрій Немирич із прикордонним військом. На Поділлі й Волині нападників у кількості 800 воїнів розгромив князь Ілля Острозький [31, с. 118, 119, 120; 32, с. 216, 217; 39, с. 484–485; 52, с. 363; 58, с. 246].

Одним із підсумків протурецької польської політики було підписання в 1533 р. посольством, очолюваним П. Опалінським, «вічного миру» з Османською імперією [39, с. 64–66; 46, с. 44–45]. Константинопольський мирний договір стосувався також Кримського ханства, Молдавії з одного боку і Литви – з другого. Він забороняв українським поселенцям із подніпровських повітів нападати на татарські улуси, татари при цьому продовжували розбійницькі напади [13, с. 23]. Відповідно в договорі було обумовлено, що султан забороняє ханові організовувати наїзди на королівські землі [46, с. 44]. У дійсності цей документ не був обов'язковим для кримських татар, які без відома Порти продовжували набіги на українські землі. Один із таких рейдів у 1534 р. татарське військо вчинило на Волинь. Під час нападу були спалені околиці Вишневеця, а саме місто й замок взяли в облогу [26, с. 129].

Напад ординців, вчинений улітку 1534 р., охопив значну частину українського Поділля: «Того же року татаре були о святом Іллі», – каже літописець [2, с. 126]. Літній напад орди досяг українських земель на свято Іллі, яке тоді припадало на 20 липня (*тепер воно припадає на 2 серпня*. – **І. Т.**), здебільшого він охопив Волинь і Поділля. Завдяки оборонним заходам польського уряду татари змушені були відійти, але встигли вибрати великий ясир – близько 15 тис. осіб [2, с. 152; 32, с. 120–121]. Про

цей набіг збереглися чи не найповніші відомості стосовно кількості напасників і поневоленого люду. «Цього ж року, – зауважує хроніст, – десять тисяч татар несподівано напали на Волинь. Там вони вчинили великі шкоди – спалили передмістя Заслава, з п'ятнадцятьма тисячами полонених відійшли назад» [8, с. 379]. Якщо українські літописи датують вторгнення орди липнем 1534 р., то польські хроністи М. Бельський і М. Стрийковський вважають, що це вторгнення сталося саме восени 1534 р. [10, с. 98; 50, с. 2065]. Матвій Стрийковський писав: «Року 1534 р. татари Волинь спустошували. Із ними ротмістри польські, зокрема Язловецькі билися. В'юнкий (*спритний*) козак Хмельницький теж розбив їх загін під Заславом» [49, с. 397]. Йоган Енгель стверджує, що «татари восени 1534 р. заповнили Волинь, спалили передмістя Заслава. Дрібніші їхні згуртовані були вгамовані [Єжи] Язловецьким, а під Заславом – козаком Венжиком Хмельницьким» [12, с. 101]. Із огляду на хронологічну близькість літописних свідчень до описуваних подій точнішими, очевидно, слід вважати літописні звістки, хоча вітчизняні історики надають перевагу пізнішому датуванню цієї події.

Восени 1534 р., скориставшись вторгненням московських військ у литовські й білоруські землі, десятитисячне військо білгородських татар наблизилося до Поділля, але, отримавши відомості від полонених про оборонні заходи кам'янецького каштеляна і колишнього польного гетьмана Яна Творовського, степовики, лише спаливши передмістя Заславля (*ідеться про м. Заслав. – І. Т.*), відступили [31, с. 122; 10, с. 98].

Про цей напад автор «Острозького літописця» повідомляв: «Того же року татаре предмістя у Жаславлю (*давнє місто Заслав, нині Ізяслав – центр Ізяславського району Хмельницької області. – І. Т.*) спалили» [2, с. 126]. Хроніст Мартин Бельський з цього приводу зауважив: «Восени підготувалося десять тисяч татар до Русі й Поділля вторгнутися, але від полонених дізналися, що гетьман із немалим числом жовнірів готові до відсічі, повернулися, після чого передмістя Заславля спалили і з п'ятнадцятитисячним ясиром відійшли» [50, с. 1065].

Іншу причину утримання татар від нападу подає Й. Енгель: «Татари вже подолали чотириденні переходи і вже готові були вдертися на Поділля, однак прибуття ханського посланця із подарунком у 10 тис. дукатів заспокоїло грабіжницький порив ординців» [12, с. 100]. Завдяки отриманню багатих упоминок, кримський хан Сахіб Гірей (1532–1551), тимчасово припинивши напади татарських військ на польські й литовські землі, попрямував у Московію [26, с. 129].

Підсумовуючи сказане, слід зауважити, що початок 30-х рр. був відзначений активізацією зовнішньої політики Порту і Криму, володарі яких намагалися впливати на перебіг міжнародних подій на свою користь, допускаючи вторгнення військ як до Польського Королівства, так і до Великого Князівства Литовського, у складі яких були українські землі.

Тим часом збройне протистояння мусульманському світові, особливо на турецько-татарському порубіжжі, змушує польсько-шляхетські військові формування до більшої згуртованості й мобільності в діях супроти ординців. Часті спустошення татарами польських колонізованих територій змушують шляхту посилювати військовий тиск на прикордонні турецько-татарські території та залучати українське населення до військових операцій проти степових напасників [36, с. 167].

Незважаючи на мирні відносини польського королівства з османами та особисті контакти Сигізмунда із Сулейманом, ворожі набіги на українські землі тривали. Турки й далі інспірували ординські набіги. Вже в 1536 р. татарські війська вторглися на Поділля, напали на Летичів і спалили його [26, с. 129].

У 1537 р. татари знову з'явилися на Київщині, але були розгромлені військом київського воєводи Андрія Немировича (воєвода 1514–1541) і канівського намісника [Кирила] Чижа [49, с. 108]. Перемога стала можливою завдяки об'єднанню військових зусиль урядовців і українських магнатів. Ці позитивні результати в боротьбі з нападниками засвідчені згаданим успішним розгромом татарських чапулів на Київщині у 1537 р. [24, с. 137, 138]. «Цього ж року на краківському сеймі було ухвалено посполите рушення руських земель проти раптового прикордонного ворога, але не відбулося через незгоду панів та шляхти», – зазначено в одній із тогочасних хронік [8, с. 379].

Загалом шляхетське ополчення було потужним гальмом у справі організації оборони краю. Це військо було непридатне для ведення війни з мобільною османською і татарською кіннотою. Воно збиралося надто повільно, як правило, не в повному складі, відзначалося слабкою дисципліною і боєздатністю та низьким бойовим духом [36, с. 167].

Справжніми захисниками українського населення від татарських набігів виступили запорозькі козаки, які поряд із обороною краю здійснювали упереджувальні походи в турецькі й татарські володіння з метою знищення оборонних споруд на Чорноморському узбережжі, звільнення невільників, захоплення здобичі [19, с. 108]. Кримський хан вимагав від польського короля припинення цих походів. Адже «козаки, – писав володар ханату, – нападають на татарські й турецькі улуси. Не дають татарам можливості ходити в московські землі [...]» [17, с. 21–22]. Скарги на козаків звучать і в інших листах перекопського царя до польського короля. Наприклад, у листі «Емин-Кгирей. Солтаново слово» [17, с. 23–24]. А в посланні під назвою «Лист Царский через гонца Бурнаша присланный [...]» мовиться наступне: «Великое Орды вольного Цара Давлетъ-Кирея слово брату нашому Королю Польскому [...]. Украинныхъ замковъ козаки, подшедши подъ улусы наши, многие шкоды учинили» [17, с. 83]. Схоже знаходимо й у ханському зверненні «Лист царський до Короля, его милости, писаний» [17, с. 99–100].

Подібні нарікання надходили й від турецького султана. Тому король Сигізмунд звертався до місцевих урядників вилинути на ситуацію. У листі від 21 липня 1541 р. до Андрія Сангушка, винуватця козацьких бешкетів, монарх наказував скласти реєстр козаків і заборонити їм нападати на татарські й турецькі поселення [42, с. 295–297; 1, с. 109–111].

Найбільше турецьких і татарських звинувачень лунало на адресу прикордонних старост і воєвод, для яких татарські й турецькі урядовці вимагали кари за те, що дозволяли козакам нападати на кримські й османські улуси. Особливі нарікання були на київського і черкаського воєвод, «з відома й дозволу яких козаки нападають із їх замків на татар» [17, с. 77–78]. У відповідь адміністрація прикордонних українських земель відповідала, що боротьба козаків з татарами є єдиним засобом їхнього стримання [19, с. 109].

У лютому 1538 р. волоський воєвода Петрило разом зі своїм волоським і турецьким військом вторгся на Поділля, спалив село Красне, взяв в облогу Ягельницю і Чернокозинці [10, с. 98]. Хроніст Матвій Стрийковський про цю подію повідомляв так: «Року 1538 воєвода Петрило зі своїм військом волоським і турками вторгся на Поділля місяця лютого, спаливши Червону, обляг Ягельницю й Чернокозинці. Там польські ротмістри швидко супроти них приготувалися, особливо Андрій Тенчинський і Микола Синявський, гетьман польний та інші, і коли (зійшлися) в битві, наші, з обох сторін завдавши флангових ударів, змусили татар відступати через р. Серет, бо коней мали «босих» (*не підкованих*. – **І. Т.**), тоді була велика ожеледиця [...]. Все ж багато волохів і поляків полягло, серед загиблих були ротмістри Пілецький і Венглінський, а Влодека захоплено у полон» [49, с. 398–399].

У вересні 1538 р. прикордонна варта повідомила про переправу через Дніпро кримського війська, яке мало гармати й гаківниці. Волинське і Подільське ополчення перекрили кордон [31, с. 125]. Це були татари під проводом Белека-мурзи, які поверталися із походу на Литву. Саме вони здійснили вторгнення на Поділля і Київщину [3, с. 91; 28, с. 125]. У Євреїновському літописі про цю подію записано так: «Лѣта божия нарожения 1538. Князь Иван Вишневецкий и пан Григорей Александрович Хоткѣвич с пѣнежными людьми в Киеве еще был, а пан Григорей Хоткѣвич не пришол, и пан Андрѣи Немирович, воєвода киевский, побил татар Белека мурзу; с ним было татар 600 000» [11, с. 408–409]. Зазначена літописцем кількість напасників неправдоподібна, найімовірніше під орудою мурзи могло бути 6000 воїнів.

Тим часом події зазначеного нападу розгорталися стрімко. Київському воєводі Андрію Немиричу вдалося перехопити напасників і завдати їм поразки. Однак частині кримців, які уціліли, вдалося обминути роз'їзди (*варта, розвідка*. – **І. Т.**) гетьмана

Миколи Сенявського, захопити в ясир людей, які працювали на пасіках і поверталися додому. Навздогін ординцям вирушив барський староста Бернард Претвіч, який наздогнав татар аж на Хаджибейському лимані. Він розбив ординців, звільнив полон і захопив 170 коней [23, с. 344; 28, с. 125; 31, с. 125].

У цей час також відбуваються зміни військових позицій і південних прикордонних старост, які проявляли певну військову активність на території турецько-татарського прикордоння, втягуючи в військові операції поблизу Очакова український елемент [36, с. 167].

Власне, після 1538 р. кількість татарських і турецьких набігів на Київщину помітно зменшилася, що було зумовлено добре організованою відсіччю напасникам. Проте в прикордонних місцевостях ще мали місце окремі сутички із грабіжницькими загонами ординців [19, с. 109].

Навесні 1539 р., коли на Поділля знову напало татарське військо на чолі з Еджібеком, захисником краю виступив Б. Претвич, який очолив загопи Брацлавського, Подільського й Белзького воєводств. Переслідування напасників староста розпочав поблизу Панькович. Наздогнавши ординців, Претвіч почергово розгромив білгородських, очаківських та добруджських татар, захопивши у них 560 коней. Події відбувалися в місцевості Беримбей (*місце бою локалізувати не вдалось*. – **І. Т.**). Саме в цьому місці упродовж однієї ночі 1539 р. загін ротмістра Б. Претвича мав три збройні сутички із ногайцями [9, с. 62; 31, с. 126, 127; 28, с. 125; 23, с. 37].

Уже в 1540 р. Претвич знову двічі розбив татарські відділи. Перший раз тоді, коли кілька сотень їх із Очакова і Білгорода спустошували околиці Бару й Хмільника. У результаті розгрому ординців було звільнено 50 невільників і захоплено 1000 коней. Під час цих сутичок Б. Претвич застосував тактичний прийом перевдягання частини своїх воїнів у татарський одяг, що дозволило максимально наблизитися до ворога і внесло сум'яття в його ряди. Вдруге битва з татарами відбулася восени 1540 р., коли великий загін ординців пішов на Литву. Татари були захоплені зненацька на бродях поблизу Кременчука й розгромлені, полонених правдоподібно було поміняно на християнських бранців на початку квітня 1541 р. [9, с. 63; 28, с. 127; 23, с. 182].

Незважаючи на укладення на початку 1540 р. польсько-кримської мирної угоди, яка дозволила Польській Короні вийти зі стану постійної війни й перейти до стабільніших відносин, сутички між степовиками й українським населенням тривали [31, с. 127–128].

У 1541 р. татарські загопи знову з'явилися на Волині й Поділлі. Про вторгнення орди у волинську землю навесні 1541 р. сповіщає лист короля Сигізмунда I до князя Федора Сангушка від 19 травня 1541 р., в якому король повідомляв про напад татар на Волинь із боку Звенигородського шляху [42, с. 286–287], а на Поділлі степовики вогнем і мечем спустошили околиці Вінниці [26, с. 129]. Тут, біля Вінниці, татари знищили чимало сіл і містечок [50, с. 1185; 10, с. 99]. Це були білгородські й очаківські татари, серед яких налічувалося 300 турків. Сили були нерівні, тому Претвич вирішив напасти лише на один ординський відділ. Рухаючись услід за ордою, він дочекався, коли білгородці відокремилися від решти орди й повернули. Тоді староста, уникаючи відкритого бою через недостатність військових сил, влаштував засідку під Чаплакчеєю і розгромив ворогів, захопивши у полон 150 татар, а їхнього ватажка, бея едисанських татар Атока, посадив на палю. Історик Віктор Мандзяк датує цю подію 1539 роком [43, с. 53; 9, с. 62–63; 28, с. 125–126; 23, с. 359].

У 1541 р. Б. Претвич вартував броди на Південному Бузі, якими татари з ясиром мали повертатися з-під Овруча і Хмільника. Довідавшись про переправу орди, загопи Претвича рушили навздогін ординцям, поспішаючи за ними аж до Очакова, але спізналися [9, с. 62–63; 28, с. 127].

«Року 1541 татари, вдершись на Русь, вчинили великі шкоди біля Вінниці та інших міст. Бернард Претвич з козаками і черемисами (марійцями) кинувся навздогін, але не встиг відбити захоплений ясир, який татари уже провадили на кораблі для продажу у Кафі. У відповідь він [Претвич] за це добряче помстився: порубав та потопив татарських дітей і дружин, коли ті втікали на воду», – каже хроніст [8, с. 380;

12, с. 105]. Такі відплатні дії козаків за вчинене лихо були звичним явищем у ті часи. Негативною стороною козацьких і жовнірських походів у татарські улуси було те, що вони провокували повторні набіги ординців.

Восени того ж року татари прийшли вдруге на українські землі. В околицях міста Бар белзький воєвода не зміг наздогнати орду і повернувся назад, а Претвич зі своїм військом зостався, знаючи, що татари можуть повторити набіг. І дійсно, невдовзі два татарські загони, керовані Сурмаком і Караджою, повернулися, але були перестрінуті барським старостою і розбиті. Сурмака було вбито, а Караджу з рештою полонених передано воєводі [28, с. 127; 23, с. 31].

Дмитро Яворницький повідомляє про напад козацького загону в 1541 р. на татар, котрі йшли походом на Московщину. Напад стався на р. Каїри, лівій притоці Дніпра, вище лиману. У бою ординці, втративши 20 воїнів і 250 коней, були повністю розбиті [34, с. 10].

Добре налагоджена розвідка допомагала Претвичу вибирати найкращий з можливих варіантів для двобою. Так, зокрема, трапилося і в 1542 р. Тоді староста заздалегідь направив службних на шляхи можливої появи татар, а сам залишився у Барі, очікуючи можливого походу татар у галицькі землі, і не помилився, бо саме у напрямку Бара вглиб країни просувалася татарська кіннота Атарчега-бея. У збройній сутичці ординці були розгромлені [28, с. 127; 23, с. 31]. Тоді ж надійшло повідомлення, що очаківці під керівництвом Белік-мірзи вже наближаються до Черкас. Претвич розіслав загони в напрямку Черкас і Києва. Розвідка доповіла, що татар більше 500 вершників. Переслідуючи напасників до Очакова, Претвич розбив цей загін та ще й інший, який наступного дня збирався вирушити на Бар. Цей татарський відділ барський староста розгромив уночі над Відовем у верхів'ї Берімбога, захопивши очільника татарського війська й 400 коней. Варто також зауважити, що в першій половині 1542 р. Претвич тричі побував на півдні: у січні та, ймовірно, у березні в околицях Очакова (Ачі-Кале), де він розбив Беліка-мірзу, а 1 квітня барський староста уже здійснював напад на Кілію [43, с. 55; 28, с. 127; 23, с. 23].

На 1542 р. припадає спроба розмежування польсько-турецького прикордоння «по Саврані, правому березі Буга і Дніпра». Однак ця турецька пропозиція була відхилена польською стороною, бо це сприяло створенню наближеного до українських поселень плацдарму для татарських набігів. Незгода короля на пропоновану лінію розмежування спричинила нові розбійницькі походи степовиків. У 1543 р. загони ординців з'являються під Лоевом (*тепер прикордонне з Україною селище міського типу в Гомельській області, Республіка Білорусь. – І. Т.*), де Претвич захопив керманича білгородців і очаківців Солтан-Алея. Але у цей же час турецький керманич Мустафа повів ординців у Польщу. Один із відділів цього війська, очолений Асаном, прямував на Київ, а інший, під орудою Карманака, – на Канів. За таких обставин Претвич відправив частину свого війська на Київ, а з рештою пішов на Канівський шлях. Операція з перехоплення ординців завершилася успішно: Карманака було вбито, а Асана захоплено у полон. Серед здобичі, захопленої у татар, було й 200 коней, половина з яких належала туркам [28, с. 128].

Восени 1543 р. татари знову з'явилися на Поділлі. На шляху з Бару в Молдавію. Тут ординці захопили в неволю купців, пасічників та двох воїнів Претвича, що були на варті. Відправлений старостою загін Бернашевського не зміг наздогнати напасників. Проте зустрівся й розбив відділ кримців, що повертався з Литви й захопив усю татарську здобич. У полон до козаків потрапив Татика-бей і 150 татарів [28, с. 128; 23, с. 31, 66].

Повторно на Поділлі ординці побували й у наступному 1544 р. Тоді татари напали на недобудовану фортецю Тернопіль, але не змогли її взяти штурмом, тому розпочали облогу, яка також виявилася невдалою. Невдовзі з-під Сандомира підійшло польське військо, і татари змушені були зняти облогу [57, с. 188; 23, с. 326].

На землях України точилася постійна боротьба між новим осілим населенням¹ і

¹ Правдоподібно, боротьба з ординцями тривала не тільки на польській території, а, власне, й по той бік кордону, тобто у турецько-татарських володіннях, де також проживало українське населення,

татарами, які здійснювали постійні набіги з ближнього прикордоння. Малі татарські загони чинили щоденні напади, унаслідок чого українські селяни не могли виходити в поле для праці й бралися за зброю [36, с. 16].

У 1545 р. кримські й білгородські татари спустошили українські землі навколо Києва, Черкас, Канева, де забрали значну кількість ясиру [17, с. 21; 26, с. 129; 24, с. 137, 138]. Одна із татарських ватаг під керівництвом Ізіходжі погромила мисливців, які поверталися із ловів.

Сталося це неподалік міста Бар. Претвич вирушив навздогін напасникам. 20 вересня 1545 р. він разом із володимирським старостою Федором Сангушком черкаським Андрієм Пронським штурмували Очаків. Крім звільненого ясиру (20 осіб), вартість якого становила 37 тис. акче (*дрібна срібна монета, що була в обігу на території Османської імперії в XVI–XIX ст. – І. Т.*), завдали збитків на суму 20900 акче. Другий похід на Очаків козаки (800 воїнів) здійснили 13 жовтня 1545 р. [28, с. 129; 23, с. 23–24].

У 1548 р. вояки барського гарнізону чисельністю 120 жовнірів на чолі зі старшим Гославським здобули перемогу над ординцями джамбойлуцького мірзи Сінопода та єдисанського старшого Челея [43, с. 57–58; 23, с. 37].

У 1549 р. татарські військові загони, порушивши мирні домовленості, несподівано проникли на Волинь. Сталося це наприкінці вересня 1549 р. Саме тоді ординці здобули Перемірський замок, а потім вирушили вглиб українських земель. Але, дізнавшись, що проти них іде військо краківського каштеляна (з 1536 р.) Яна Тарнавського (1488–1561) і краківського воеводи Петра Кміти-Собенського (1536–1553 – *роки урядування*), відступили [10, с. 99]. Про обставини цього татарського набігу хроніст Матвій Стрийковський повідомляв таке: «Року 1549, місяця вересня, перекопські татари вторглися на Волинь, де дуже багато шляхти і полону різного вибрали і, князя Вишневецького із жінкою ввіймавши, в орду забрали» [49, с. 403].

Більш повну оповідь про захоплення татарами князя Вишневецького подає Мартин Бельський, який сповіщає наступне: «У тому ж році татари, наприкінці вересня в руських (*українських. – І. Т.*) краях великі шкоди вчинили. Жовніра не було, та все ж Бернард Претвич, Ян Гербурт, Александр і Прокіп Сенявські на татарські загони пускалися, але коли більшість людей не могло вистояти, татари облягли замок у Перемірку (*Передмірка – село Лановецького району Тернопільської області. Раніше вживалась також назва Перемірка. – І. Т.*), який не був забезпечений і людом переповнений, тоді князь Вишневецький не зміг утриматися із дружиною, у неволі татарську потрапив. А коли він із замку вийшов, горстка захисників чинили мужній опір, але ординці, підбадьорені успіхом, замочок спалили і решту (*людей. – І. Т.*) забрали. Від Перемірки рушили далі на Русь. Тоді Ян Тарнавський, каштелян краківський, із Сандомира зі своїми (*жовнірами. – І. Т.*) підійшов до Тернополя, а з іншого боку, від Перемишля до Вишні, наблизився Петро Кміта, краківський воевода, але, довідавшись, що татари [...] пішли додому, також повернувся» [50, с. 1001–1102].

Сучасник подій Лукаш Гурніцький (1527–1602) про цю подію залишив такий запис: «Того [1549] року татари завдали великої шкоди в руському й подільському краю. Татарин спалив Перемірку, князя Вишневецького з жінкою взяв і багатьох людей християнських забрав до неволі й замордував. Обурені погромом, люди нарікали на послів, через яких було зірвано сейм і [питання] захисту кордонів, тому татарам були відкриті «ворота» до Корони» [44, с. 23]. Відверто натякаючи на беззахисність

котре мусило захищатися від ординців, особливо після козацьких походів у татарські улуси. Річ у тім, що Причорноморське межиріччя Буга і Дністра з 1500–1510 р. набуває статусу володінь османів. Як відомо із листування султана Сулеймана I з королем Польщі Сигізмундом I, у 1542 р. згадані землі були надані кримським ханам як султанський хас, з якого останні були зобов'язані виплачувати щорічний відкуп. А вже після підписання договору розмежування польських і османських територій, все Буго-Дністровське межиріччя до річок Кодима і Саврань де-юре залишалось у володінні османів, але де-факто на цій землі господарювали кримські татари. У свою чергу, задля забезпечення максимальної економічної вигоди, кримські хани на цих теренах розмістили ногайські орди й залюднили простір християнським населенням з суміжних Молдови, Брацлавщини і Наддніпрянщини [Серета О. Аджидере (Овідіополь) в османсько-кримських відносинах другої половини XVIII ст. (за османсько-турецькими документами) // Чорноморська минувшина. – 2013. – Вип. 8. – С. 154].

кордонів держави, львівський літописець Бартоломей Зіморевич зазначив: «Навіть цього року [татари], як виблиск, промайнули через кордони Волині так само з награбованою здобиччю зникли» [14, с. 109]. Король Сигізмунд Август (1548–1572) наказав організувати проти них похід. Малочисельне військо, яке вдалося зібрати, очолив Ян Тарнавський. Через відсутність гармат і коштів король розпорядився львівському міському урядові видати воєначальнику королівські й куплені містом гармати й позичити 3 тис. злотих на оплату війська. Отримавши все необхідне, Тарнавський вирушив проти татар. Однак напасники, не чекаючи його прибуття, повернулися у свої краї [15, с. 155]. Довідавшись про це, припинив наступ і Петро Кміта. Отже, переслідування татар із захопленою здобиччю не було організоване, й ординці безперешкодно повернулися додому.

Згадуючи у своїй праці про події під Перемиркою, історик Денис Зубрицький зауважує, що «князівські почти і загони рицарської шляхти були розбиті. Разом із іншими захисниками в полон потрапив князь Іван Вишневецький із сім'єю (*тут помилка, адже в дійсності Вишневецький Іван Михайлович гербу Корибут (1490–1543) у 1549 р. уже не жив.* – **І. Т.**) [13, с. 23].

Повторили цю неточність і укладачі «Географічного словника Польського королівства», котрі занотували, що «1549 р. дідич Перемирки князь Іван Вишневецький після розпачливої боротьби здався татарам і разом із дружиною Анастасією Олізаровою та дітьми був забраний татарами в ясир» [53, с. 958].

Дещо іншої думки про долю князя історик Володимир Сергійчук. Учений вважає, що під Перемиркою загинув князь Федір (Молодший) Вишневецький гербу Корибут. «Молодший син князя Михайла Вишневецького, пише дослідник, під час татарського нападу на Перемирський замок у 1549 р. довго захищався, вийшов із нього, намагався прорвати облогу, але це йому не вдалося, і Федько Вишневецький загинув у битві, а вся його родина була забрана в полон» [29, с. 47].

У тому ж 1549 р. за чотири кілометри від Бара Б. Претвич у черговий раз розбив ватагу очаківців. Удруге перемогу над ординцями староста здобув тоді ж під Брацлавом, де захопив у полон 50 татар і 150 коней. А на Саврані старшини Гославський і Бадовський перемогли загін із 80 ординців [43, с. 58, 59; 28, с. 130; 23, с. 31, 284].

У 1550 р. мав місце черговий набіг ординців на Поділля, унаслідок якого татари захопили Брацлав. У літописі про цю подію читаємо таке: «Року 1550 Брацлав от татар взят» [2, с. 127]. Київський літопис зазначену подію також датує 1550 роком [16, с. 75]. Тоді як хроніст Мартин Бельський згадані події подає вже наступним 1551 р., при цьому хронікер наголошує, що то був спільний волосько-татарський похід, яким керував Еліаш, син господаря Петра, що мав свого провідника по українських землях – Мормура. Дійшовши до Брацлава, вороже військо доценту спалило місто, а татари забрали великий ясир [2, с. 153; 50, с. 1107].

Михайло Грушевський звернув увагу й на провокативний характер дій коронних військ на Поділлі. «Для вояків коронних, розложених на Поділлю і так само для іншого воєнного люду на Подніпров'ю, – зазначає історик, – був певний інтерес: викликати татарський напад, щоб потім (*під час повернення.* – **І. Т.**) погромити татар. Здобичсю вояки забирали собі й віддавали власникам тільки за певний викуп або й зовсім собі присвоювали» [9, с. 61].

Підкреслюючи взаємність набігів, М. Грушевський стверджує: «Як з татарського боку дрібні наїзди стали звичним явищем, ремеслом для прожитку і практикувалися по кільканадцять разів до року, так і з України розвивалися наїзди на татар – чи то в формі погони, викликані татарським наїздом, чи то в формі реваншу або застрашення на будуче» [9, с. 62].

За спостереженнями вченого, козаки здійснили низку походів у татарські й турецькі володіння. Зокрема, на початку 1538 р. вони вчинили напад на Очаків й пограбували місцеву людність, узимку 1540 р. козаки спустошили околиці Білгорода, а ватаги Яцка Білоуса за Брацлавом погромили купецькі валки. У 1545 р. воїни степу вдруге пограбували Очаків. «Не в інтересах української адміністрації, – підсумовує М. Грушевський, – було занадто приборкувати козаків, і то ще на потіху неприятеля «поганина» [9, с. 102, 106, 107, 111, 112].

Отже, напади з обох сторін мали характер воєнного промислу, суть якого полягала в захопленні здобичі. Водночас часті прикордонні зіткнення поступово переросли в безперервну партизанську війну, погамувати яку не могли ані польсько-литовські, ані кримські урядові чинники.

Розглянуті джерела засвідчують, що в 30-40 рр. XVI ст. ординські війська вчинили 16 нападів (1532, 1534, 1536, 1537, 1538, 1540 (двічі), 1541 (двічі), 1542, 1543, 1544, 1545, 1548, 1549, 1550 рр.). Загалом це були розбійницькі й грабіжницькі походи за здобиччю, з яких більшість – одинадцять (1532, 1533, 1537, 1538, 1539, 1540, 1541, 1542, 1543, 1548, 1549 рр.) – зазнали невдачі через уміло організовану відсіч та оборону. Головний тягар оборони несли прикордонні українські староства. При цьому варто зазначити, що згадані перемоги були здебільшого здобуті не на підступах до українських територій, а під час ординських вторгнень, часто навіть уже після спустошення краю, коли степовики поверталися із награваним майном та ясиром. Тобто загрози руйнування і спустошення українських територій не було усунено.

Та попри зазначені недоліки оборонної системи, спільні дії українських козаків із місцевим населенням завдавали дошкульних ударів ординцям, наступальні дії яких часто переходили із активної фази в згасаючу, значною мірою цьому сприяли й козацькі походи в татарські поселення. Важливо відзначити помітну роль у захисті українських земель від ворожих наскоків представників українського й польського народів. Із боку України ініціатива й активність у боротьбі з ординцями належала козакам, помітну участь в обороні краю брали й місцеві жителі, а з боку Польщі – супроти ординців часто виступали озброєні загони магнатів, польських жовнірів і найманців.

Винятково важливу роль у стримуванні татарських відділів, котрі намагалися проникнути вглиб української території, відіграли прикордонні старости, особливо барський Бернард Претвич, черкаський і канівський Остафій Дашкович, черкаський Андрій Пронський та ін. Саме завдяки їхнім активним наступальним діям татарським набігам було дано належну відсіч.

Наростання збройного протистояння мусульманському світові на турецько-татарському прикордонні сприяло певній консолідації і мобілізації польсько-шляхетських військових формувань із залученням українського елемента до боротьби із сусідніми степовиками. В умовах прикордонної війни важливого значення набув пріоритет військового професіоналізму, а близькість турецько-татарського прикордоння сприяла проникненню в козацьке і шляхетське середовище східних військових традицій.

Важливо також відмітити й певні зміни військової стратегії Криму щодо Литви і Польщі. Якщо до кінця 30-х років XVI ст. кримські хани проводили масштабні воєнні акції із значним заглибленням на територію супротивника, то з початку 40-х років такі вторгнення велися силами невеликих за чисельністю загонів, що сприяло посиленню козацтва і його наступові на кримські володіння.

Проте наступальні дії татарських військ і турецьких загонів завдали чималих збитків українському населенню Польського королівства і Великого Князівства Литовського (далі ВКЛ), уряди яких приділяли недостатньо уваги захисту і зміцненню південно-східного порубіжжя.

Основу оборонної системи становили укріплені міста і замки. Степова сторожа та укріплення забезпечували лише пасивний елемент оборони від татарських набігів. Вони доповнювалися тактикою активної оборони, що полягала у збройному протистоянні ворогові.

Значні втрати людинності були для ВКЛ дуже чутливими та сприяли тому, що степова зона Литовської Русі стояла пустою, загроза набігів стримувала колонізацію степу.

Згідно з повідомленнями літописів, лише Волинь і Поділля в 1532 й 1538 роках втратили більше як 15 тис. населення, яке потрапило в неволю під час набігів у зазначених роках [3, с. 91]. А якщо до зазначеної кількості додати ще 15 тис. ясиру, захопленого татарами в 1534 р., то лише відомі втрати становитимуть більше 30 тис. люду. Демографічні втрати на прикордонних зі степом територіях та у південно-східних воєводствах Польського королівства, спричинені набігами татар у 40-і роки XVI ст., ще належить установити.

Отже, враховуючи попередні прорахунки й невдачі в організації збройного опору нападникам, боротьба супроти турецьких і татарських набігів у 30–40 рр. XVI ст. стає все більше організованою та цілеспрямованою, що підтверджується численними невдачами ординців під час нападів. Основною оборонною силою стають місцеві загони самооборони, сформовані з українських міщан, козаків і селян. Провідна роль у цьому протистоянні належала українським козакам.

Водночас військові походи козацького війська в татарські й турецькі володіння (1538, 1540, 1542, 1545, 1548–1549 рр.) також мали грабіжницький і руйнівний характер. Хоча під час цих нападів козаки зазвичай постійно визволяли українських (і не тільки) невільників, самі брали турків у полон задля викупу. Своїми діями вони часто провокували нові набіги ординців, водночас сама ймовірність появи козаків була для османів і ординців суворим застереженням на майбутнє.

1. Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России, собранные и изданные Археографической комиссией : [В 15-ти томах]. – Т. 1: 1361–1598 гг. / Ред. Н. Костомаров. – Санкт-Петербург. Типография Едуарда Праца, 1863. – 325 с.

2. Бевзо О. А. Львівський літопис (Ісписаніє літом от рождества Христова [...] року і по нім імущих) і Острозький літописець. (С кройніки Бельського речі потрібнії вибрані). Джерелознавче дослідження / О. Бевзо. – К. : Наукова думка, 1970. – 198 с.

3. Ворончук І. О. Українські літописи про втрати українського населення в результаті татаро-турецької агресії протягом XVI – першої половини XVII ст. / І. О. Ворончук // Житомирщина на зламі тисячоліть. – Житомир: М.А.К., 2000. – Т. 21. – С. 86–94.

4. Ворончук І. О. Населення Волині в XVI – першій половині XVII ст.: родина, домогосподарство, демографічні чинники: Монографія / І. Ворончук. – К., 2012. – 712 с.

5. Гайворонский О. Повелители двух материков. Том. 1: Крымские ханы XV–XVI столетий и борьба за наследство Великой Орды / О. Гайворонский. – К. : Майстерня книги; Бахчисарай: Бахчисарайский историко-культурный заповедник, 2010. – 400 с.

6. Галенко О. І. Про татарські набіги на українські землі / О. І. Галенко // Український історичний журнал. – К.: Наукова думка, 2003. – № 6. – С. 52–68.

7. Галушка А. Система оборони південно-східних земель Литовсько-Польської держави Ягеллонів від татарських наїздів / А. Галушка // Інтернет-ресурс. – Режим доступу: http://www.ucreainarma.org/seredno_vichchya/systema-oborony-pivdenno-sxidnyh-zemelderzhavy-yagelloniv.html

8. Гваньїні О. А. Хроніка Європейської Сарматії / О. Гваньїні // Упорядник о. Ю. Мицик. – К. : Видавничий дім «Києво-Могилянська академія», 2007. – 1007 с.

9. Грушевський М. С. Історія України-Руси / М. С. Грушевський: в 11 т., 12 кн. / Редкол.: П. С. Сохань (голова) та ін. – Т. VII : Козацькі часи до року 1625. – К. : Наукова думка, 1995. – 624 с.

10. Дзира Я. І. Татаро-турецькі напади на Україну XIII–XVI ст. за хроніками Бельських і Стрийковського / Я. Дзира // Український історико-географічний збірник. – К., 1971. – Вип. 1. – С. 83–102.

11. Евреиновский список // ПСРЛ. – Т. 17: Западнорусская Лѣтописи / Санкт-Петербург: Типография М. А. Александрова. – 1907. – С. 357–412.

12. Енгель Й. Х. Історія України та українських козаків / Й. Енгель // Упорядник Т. Чугуй. – Харків: Факт, 2014. – 640 с.

13. Жук О. М. Татарське спустошення українських земель у 1482–1569 рр. як гальмівний фактор їх колонізації / О. Жук // Історичні студії Волинського національного університету ім. Лесі Українки / [редколегія: В. К. Баран та ін.]. – Вип. 3. – Луцьк: ВНУ, 2010. – С. 20–25.

14. Зіморевич Б. Потрійний Львів. Leopolis Triplex / Б. Зіморевич // Переклад з латинської Н. Царьової. – Львів : Центр Європи, 2002. – 224 с.

15. Зубрицький Д. І. Хроніка міста Львова / Д. І. Зубрицький / Переклад з польської І. Сварника. – Львів : Центр Європи, 2002. – 640 с.
16. Киевская лѣтопись (1241–1621) // Сборникъ лѣтописей, относящихся къ истории Южной и Западной Руси, изданный комисією для разбора древнихъ актовъ / Под редакцией В. Б. Антоновича. – К. : Типография Г. Т. Корчакъ-Новицкаго, 1888. – С. 71–92.
17. Книга посольская метрики Великого княжества Литовского, содержащая в себе дипломатические сношения Литвы в государственное короля Сигизмунда-Августа. – Т. 1: 1545–1572 гг. Изд. М. Оболенским и И. Даниловичем. – М., Унив. тип., 1843. – 480 с.
18. Клепатский П. Г. Очерки по истории Киевской земли / П. Г. Клепатский. – Одеса, 1912. – Т. 1. – 599 с.
19. Крот В. А., Рашба Н. С. Борьба населения Украины против турецко-крымских завоевателей наприкінці XV – в першій половині XVI ст. / В. Крот, Н. Рашба // Український історичний журнал. – 1983. – № 5. – С. 101–110.
20. Кулаковський П. М. Роль князя Костянтина Острозького в організації оборони південних рубежів Великого князівства Литовського у першій половині XVII ст. / П. М. Кулаковський // Ukraina Lithuanica: Студії з історії Великого князівства Литовського. – К., 2013. – Т. II. – С. 82–95.
21. Ластовський В. В. Облога Черкаського замку у 1532 р. (Із історії міжнародних відносин у Східній Європі в 30-х роках XVI ст.) / В. В. Ластовський // Наукові записки. Збірник праць молодих вчених та аспірантів. – К, 1999. – Т. 3. – С. 76–96.
22. Мальченко О. Є. Укріплені поселення Брацлавського, Київського і Подільського воєводств XV – середина XVII століть. – К.: Національна академія наук України, Інститут української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського, 2001. – 378 с.
23. Мандзяк В. П. Битви української середньовічної та ранньомодерної історії / В. П. Мандзяк : довідник. – Львів : Літопис, 2011. – 430 с.
24. Михайлюк Ю. М. Татарські набіги на землі Південної Київщини в останній чверті XV – першій половині XVI ст. / Ю. М. Михайлюк // Український селянин : Зб. наук. пр. – Вип. 12. – Черкаси : Видавництво ЧНУ ім. Б. Хмельницького, 2010. – С. 136–139.
25. Османская империя и страны Центральной, Восточной и Юго-Восточной Европы в XV–XVI вв. Главные тенденции политических взаимоотношений / Под ред. И. Б. Грекова, Л. Е. Семенової и др. М.: Наука, 1984. – 302 с.
26. Панашенко В. В. Агресія Кримського ханства і султанської Туреччини на Україну в кінці XV – першій половині XVI ст. / В. А. Панашенко // Феодалізм на Україні: Збірник наукових праць. – К., 1990. – С. 114–132.
27. Пам'ятники дипломатических сношений Московского государства с польско-литовским государством (1487–1533). / Под ред. Г. О. Карпова. Изд. 2-е. – СПб., 1882. – 870 с.
28. Сергійчук В. І. Барський староста Б. Претвич / В. І. Сергійчук // Український історичний журнал. – 1990. – Вип. 3, (№ 349). – С. 124–131.
29. Сергійчук В. І. Дмитро Вишневецький / В. І. Сергійчук. – К.: Україна, 2003. – 192 с.
30. Черкас Б. В. Остафій Дашкович – черкаський і канівський староста XVI ст. / Б. В. Черкас // Український історичний журнал. – 2002. – № 1. – С. 53–67.
31. Черкас Б. В. Політичні відносини Великого князівства Литовського з Кримським ханатом у 1533–1540 рр. / Б. В. Черкас // Україна в Центрально-Східній Європі: Збірник наукових праць. – К.: Інститут історії України НАН України, 2003. – Вип. 3. – С. 117–128.
32. Черкас Б. В. Україна під час Стародубської війни 1534–1537 років / Б. В. Черкас // Україна в Центрально-Східній Європі: Збірник наукових праць. – К.: Інститут історії України НАН України, 2006. – Вип. 6. – С. 214–226.
33. Чухліб Т. В. Козаки та яничари : Україна у християнсько-мусульманських

війнах 1500–1700 років / Т. В. Чухліб. – К. : Видавничий дім «Києво-Могилянська академія», 2010. – 446 с.

34. Яворницький Д. І. Історія запорізьких козаків : у 3 т. Т. 2 / Д. І. Яворницький. – Львів : Світ, 1991. – 391 с.

35. Яковенко Н. М. Нарис історії України з найдавніших часів до кінця XVIII століття / Н. М. Яковенко. – К. : Критика, 2005. – 584 с.

36. Якубова Т. А. Історичні впливи турецько-татарського прикордоння на формування ментальності польської шляхти та українського козацтва (XVI–XVII ст.) / Т. А. Якубова // Українознавчий альманах. – 2009. – Вип. 1. – С. 166–169.

37. Acta Tomiciana. epistolae, legationes, responsa, actiones, res gestae Serenissimi Principis Sigismundi eius nominis Primi Regis Poloniae, Magni Ducis Lithuaniae. – T. 12. A. D. 1530 / per Stanislaum Gorski, Posnaniae : Sumpt. Bibliothecae Kornicensis, 1906. – 435 p.

38. Acta Tomiciana. epistolae, legationes, responsa, actiones, res gestae Serenissimi Principis Sigismundi eius nominis Primi Regis Poloniae, Magni Ducis Lithuaniae. – T. 13: A. D. 1531 / per Stanislaum Gorski, Posnaniae : Sumpt. Bibliothecae Kornicensis, 1915. – 416 p.

39. Acta Tomiciana. epistolae, legationes, responsa, actiones ... – T. 15: 1533. – Vratislaviae, Cracoviae 1957. – 1012 p.

40. Acta Tomiciana. epistolae, legationes, responsa, actiones ... – T. 16. – Pars 1: 1534 / edidit Vladislaus Pocięcha. – Posnaniae, Wrocław, 1960. – 717 p.

41. Archiwum ksiąg Lubartowiczów Sanguszków w Sławucie / [wyd. przez B. Gorczaka]. – T. III: 1432–1534. – Lwów: Drukarnia Zakładu Narodowego im. Ossolińskich, 1890. – 556 s.

42. Archiwum ksiąg Lubartowiczów Sanguszków w Sławucie / [wyd. przez B. Gorczaka]. – T. IV : 1535–1547. – Lwów: Drukarnia Zakładu Narodowego im. Ossolińskich, 1890. – 642 s.

43. Bernard Pretwicz i jego apologia na sejmie 1550 r. // Biblioteka Warszawska. – Warszawa, 1866. – T. 3. – S. 44–59.

44. Dzieje w Koronie Polskiej dd. r. 1538 do r. 1572 piorem Łukasza Górnickiego, Kazimierza Józefa Turowskiego starosty. – Nakł. i druk Karola Pollaka. Wydanie Kazimierza Turowskiego, Sanok, 1855. – 137 s.

45. Górski K. Obrona granic Rzeczypospolitej od Tatarów/ K. Górski // Biblioteka Warszawska. – 1891. – Roczn. 52. – T. III. – Zesz. 1. – S. 93–109.

46. Katalog dokumentów tureckich. Dokumenty do dziejów Polski i krajów ościennych w latach 1455–1672, opr. Zygmunt Abrahamowicz // Katalog rękopisów orientalnych ze zbiorów polskich. – T. I. – Część 1. – Warszawa : Zakład Orientalistyki Polskiej Akademii Nauk, Państwowe Wydawnictwo Naukowe, 1959. – 361 s.

47. Kołodziejczyk D. The Crimean khanate and Poland-Lithuania: international diplomacy on the European periphery (XV–XVIII century): a study of peace treaties followed by annotated documents / D. Kołodziejczyk. – Leiden-Boston: E. J. Brill, 2011. – 1109 p.

48. Korzon T. Dzieje wojen i wojskowości w Polsce. Epoka przedrozbiorowa / T. Korzon. – Warszawa, Kraków, Lwów : Zakład narodowy imienia Ossolińskich, 1923. – T. II. – 522 s.

49. Kronika polska, litewska, żmódzka i wszystkiój Rusi Macieja Strykowskiego. – Warszawa : nakładem Gustawa Leona Glücksberga, w Drukarni Stanisława Strąbskiego, 1846. – T. 2. – 572 s.

50. Kronika Marcina Bielskiego / wyd. K. J. Turowski. – Sanok : Druk Karola Pollaka, 1856. – T. II (Ks. IV, V). – 1222 s.

51. Listy polskie XVI wieku / Red. Kazimierz Rymut. – T. 1: Listy z lat 1525–1548 ze zbiorów Władysława Pocięchy, Witolda Taszyckiego i Adama Turasiewicza. – Kraków : Polska Akademia Umiejętności, 1998. – 504 s.

52. Ochmański J. Organizacja obrony w Wielkim Księstwie Litewskim przed napadami Tatarów krymskich XV–XVI wieku / J. Ochmański // Studia i Materiały do Historii Wojskowości. – 1960. – T. V. – S. 161–398.

53. Peremirka // Słownik geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich / Filip Sulimierski i Władysław Walewski. – T. VII : Netrebka–Perepiat. – Warszawa, 1886. – S. 958.

54. Plewczyński M. Udział jazdy obrony potocznej w walkach na południowo-wschodnim pograniczu Rzeczypospolitej w latach 1531–1573 / M. Plewczyński. – SMHW. – 1983. – T. 26. – S. 111–142.
55. Plewczyński M. Wojny i wojskowość polska XVI wieku / M. Plewczyński. – Tom I : Lata 1500–1548. – Zabrze: Infort Editions, 2011. – 648 s.
56. Podhorodecki L. Chanat Krymski i jego stosunki s Polską / L. Podhorodecki. – Warszawa : Książka i wiedza, 1987. – 359 s.
57. Słownik geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich. – T. 12: [Szlupkiszki-Warłyńka] / Red.: Chlebowski Bronisław, Sulimierski Filip, Walewski Władysław. – Warszawa, 1892. – 960 s.
58. Wapowski B. Kroniki Bernarda Wapowskiego z Radochoniec, kantora katedr. krakowskiego część ostatnia, czasy podługoszowskie obejmująca (1480–1535) / B. Wapowski // Z rękopismu będącego własno ścią hr. Wiktora Baworowskiego wyd., zycorysem Wapowskiego i wyjątkami z współczesnych historyków objaśnił J. Szujski, Kraków: Nakł. Akademii Umiejętności, 1874. – 363 p. – (Wydawnictwa Komisji Historycznej Akademii Umiejętności w Krakowie, Nr. 2.), (Scriptores rerum Polonicarum, Nr. 2.).

Татарские набеги на украинские земли в 30-40 гг. XVI в.

В статье рассматривается двадцатилетний период вооруженного противостояния турецкому и татарскому наступлению на украинские земли в 30–40 гг. XVI в. Охарактеризовано источники, в которых имеются сведения о татарских вторжениях на украинские земли; раскрыто причины и мотивы активизации наступательной внешней политики Крыма и динамику вооруженных нападений; установлено состояние обороноспособности украинско-польско-литовских вооруженных сил; определено регионы, охваченные набегами, стратегию и тактику нападающих, оборонительные мероприятия польских и литовских властей, очерчено приблизительные демографические потери населения, вызванные татарскими наскоками.

Ключевые слова: источники, татары, нападения, плен, походы, боевые стычки, потери.

Ivan Tymiv, The senior research worker of the Kalushchyna Museum, Historian The Tatar invasions to the Ukrainian territories in 30-40ies of the XVI th century

The articles considers the 20 year old period of the armed resistance to the Turkish and Tatar attack to the Ukrainian territory in 30-40ies of the 16th century. The sources that contain the facts about the Tatar invasions to the Ukrainian territories are also characterized. The reasons and motives of the activization of the offensive and foreign Crimean policy and the dynamic of the enemy invasions are discovered. The state of the defense capacity of the Ukrainian, Polish and Lithuanian armed forces is found out. The regions enveloped by the invasions, the assailants' strategy and tactics, the defensive measures of the Polish and Lithuanian governments are determined.

Keywords: sources, Tatars, invasions, captivity, campaigns, warfare, casualties.